

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Дмитро ЯВОРНИЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

КНИГА 3

Харків
«ФОЛІО»
2023

Передмова

Третій том «Історії запорізьких козаків» автор написав за сприятливіших обставин, ніж другий; від початку весни 1894 року й до початку весни 1895 року автор мав нагоду жити в Москві й користуватися там не лише друкованими матеріалами, щодо історії запорізьких козаків, а й вельми значною кількістю архівних скарбів, що зберігаються у першопрестольній столиці Росії. Отже, головним і найціннішим матеріалом до третього тому стали не видані досі документи трьох московських архівів: Архіву Міністерства закордонних справ, Архіву Міністерства юстиції та Відділу Архіву Головного Штабу. Крім матеріалів московських архівів автор користувався також деякими документами Архіву Коронного Скарбу при Варшавській казенній палаті, писаними польською мовою. З огляду на цінність архівних матеріалів і з огляду на те, що вони не видані, і, можливо, не скоро дочекаються публікації, автор вирішив менш важливі з них переказувати власними словами, а більш важливі наводити повністю. Третій том охоплює період з 1686 по 1734 рік і стосується таких подій, як походи запорожців спільно з російськими військами на Крим; їхня участь у походах Петра на турецьке місто Азов; походи під турецькі містечка Тавань, Кизикермен та інші, на пониззя Дніпра; участь у Полтавській справі разом з гетьманом Мазепою; відхід на землі Кримського ханства і, врешті, тривалі й наполегливі їхні клопотання про повернення з «місць агарянських» у рідні місця.

Розділ 1

Участь запорізьких козаків у поході польського короля Яна Собеського на Молдавію. — Зносини московських царів з кримським ханом через запорожців. — Розпорядження московських царів запорізькому війську про спільні дії з воєводою Григорієм Косаговим проти турецьких містечок. — Суперечка запорожців з гетьманом Іваном Самойловичем і невдоволення московських царів щодо цього. — Грамота царів кошовому отаману Федору Іваниці із заборною зноситися з жителями турецьких містечок і з наказом підписуватися «підданими царської величності». — Участь запорожців у першому поході росіян на Крим. — Дії запорожців на пониззі Дніпра проти бусурманів під проводом кошового отамана Филона Лихопоя. — Повернення російсько-козацьких військ з кримського походу до ріки Самари. — Позбавлення Самойловича гетьманського уряду. — Намір російського уряду збудувати укріплені міста на ріках Орелі й Самарі.

Вічний мир, укладений 1686 року між Росією і Польщею, який припинив тривалу взаємну боротьбу обох сторін за володіння Правобережною Україною, хоч і приніс спокій Росії на західному кордоні, але привів її до війни на південному: московський уряд, здобувши через Вічний мир Київ, а разом з Києвом і деякі інші поблизькі міста, взамін за це зобов'язався допомагати польському королю Янові Собеському в його боротьбі з турками і задля цього мав розпочати похід на Кримський півострів.

Опинившись у такій ситуації, московський уряд через свою постійну обережність не відразу оголосив війну Туреччині й Криму і спершу зав'язав дипломатичне листування з ними. Це листування тривало від весни 1686 до весни 1687 року.

Така тривалість листування пояснюється тим, що війну з Кримом і Туреччиною російські царі визнавали надто важливою справою, тому вважали за потрібне серйозно підготуватися до неї. Вочевидь, їм би навіть хотілося добитися від кримського хана й турецького султана мирних стосунків з Польщею і змусити їх без війни поступитися польському королеві. З Москви у Крим і в турецькі міста на Дніпрі послали в цей час кілька мирних грамот з переліком претензій за кривди від підданих хана й турецького султана підданим московських царів. Посередниками в доправці грамот однієї і другої сторони були запорізькі козаки.

Але самої доправки запорожцями царських грамот у Крим Москві було замало: Москва головно сподівалася на запорожців як на військову силу, незамінну в багатьох відношеннях у майбутній війні з бусурманами. Проте запорожці були зовсім не схильні до того, щоб, так би мовити, крокувати в ногу з історією Москви.

Між Кошем Війська запорізьких козаків і урядом московських царів протягом 30 попередніх років уже склалися стосунки, внаслідок яких запорожці зайняли оборонну, а московський уряд наступальну позицію. Про рівність сил у цій боротьбі, звісно, не могло бути й мови: Запорізьке Військо раз і назавжди припинило б своє існування від одного рішучого кроку московських військ. Але Москва не могла вжити таких рішучих заходів з різних причин, не залежних від неї. В цьому плані московський уряд опинився у буквальному розумінні слова між двома вогнями. З одного боку, він не міг дозволити існування поряд із собою такого явища, як громада запорізьких козаків, заснована на дуже широких народних засадах, нечуваних у жодній республіці ні в давні часи, ні в середні віки. З іншого боку — для нього існування Запорізького Війська було дуже вигідним: за слабкого економічного розвитку, за бідності в грошовому й матеріальному розумінні і водночас за швидкого політичного зростання, яке значно випередило економічний розвиток, московський уряд не міг утримувати постійну сильну армію для боротьби зі своїми численними ворогами, зокрема для боротьби з мусульманами, тому мусив звертатися по допомогу до Запорізького Війська, яке майже нічого не коштувало московським царям і було завжди готове стати на боротьбу з ворогами святого хреста й усього слов'янського світу. Щоправда, московські царі щорічно посилали запорожцям певні кошти; та, по-перше, ці кошти були дуже незначні, якихось дві тисячі карбованців чи 500 червінців на вісім чи десять тисяч чоловік; а, по-друге, сума ця не була раз і назавжди визначеною, що впливає з того, що про ці кошти слід було бити чолом царям і щороку посилати депутатів до Москви й, попри це, часто не отримувати їх протягом двох-трьох років¹. Але запорізькі козаки потрібні були Москві не лише для боротьби проти мусульман, вони слугували їй щитом і в боротьбі проти поляків: прибравши до рук із середини XVII століття

¹ У середині XVII століття, перед кримським походом, московський уряд мав виставити 60 тисяч ратних людей і призначити їм разом з командирами 560–700 тисяч карбованців (*Миллюков П.* Государственное хозяйство России. — СПб, 1894. — С. 54).

Україну і весь її, як тоді казали, козакоруський народ, Москва розпочала численні війни з Польщею, і в них запорожці справді були потрібні Москві: вони прикривали південний кордон Московської держави від бусурманів і дозволяли російським царям зосередити всі бойові сили на південному кордоні для боротьби з польським королем.

Різка протилежність між Запоріжжям і Україною, з одного боку, та Великоросією — з другого, найбільше почала проявлятися у другій половині XVII століття. Протягом усього цього часу в Московській державі посилено розвивалася ідея державності; тоді ж у Запоріжжі й Україні найбільше виявлялося прагнення утримати одвічні права й вольності і через них зберегти індивідуальність народу. Найкращою формою для збереження індивідуальності українського народу, на думку української маси, було козацтво. Тому український народ згодом і прикрасив козаків усіма барвами народнопоетичної творчості; тому й тепер народ у своїх спогадах про козаків ставить козака над людиною і приписує йому надлюдські якості. Саме козацтво в особі найрозвиненіших політично людей того часу, вповні розуміючи свою роль, прагне до того, щоб організувати зі свого середовища сильну громаду й тим зберегти свої права, свої споконвічні вольності, а через них і сам український народ. Але попри всі зусилля українські патріоти не могли досягнути ніяких позитивних результатів; у цьому вони зустріли рішучий опір з боку російського уряду. Для досягнення позитивних результатів потрібні були час і сильна організація в Україні й Запоріжжі. Але московський уряд не міг допустити самостійної організації ні в Запоріжжі,

Московський уряд пильно стежив за кожним рухом запорізьких козаків щодо проявів самостійного існування і в мирний час не терпів таких проявів

ні в Україні, бо всіляка організація взагалі й організація у Запорізькому Війську зокрема була б силою сама по собі; у згуртованій організації запорізьке й українське військо могло б стати страшною силою, без організації ж було простим натовпом.

Тому московський уряд пильно стежив за кожним рухом запорізьких козаків щодо проявів самостійного існування і в мирний час не терпів таких проявів. Тільки у воєнний час він звертався по допомогу до запорізьких козаків і тоді обіцяв зберегти за козаками всі їхні давні права і всі козацькі вольності. Запорожці розуміли справжнє ставлення до них московського уряду й, наскільки могли, намагалися відстояти свої

права і вольності. Для цього вони використовували найзручніші для них випадки — коли Москва воювала з ворожими їй сусідами, переважно з турками й татарами.

Хай що б там було, але з огляду на похід у Крим Москва поклала на запорожців великі надії й передовсім постаралася скористатися ними як посередниками між Кримом і Москвою.

Готуючись до походу на Крим, Москва мусила найперше підшукати привід для порушення мирних стосунків з Туреччиною і Кримом. Таким приводом стали захоплення мусульманами на південних окраїнах Росії у полон християн і напади татар на запорізьких промисловиків у різних степових місцях. З цим до султанової величності послали піддячого Микиту Алексеєва й гетьманського посланця Івана Лисицю з проханням відпустити руських полонених з турецької неволі. До ханської величності послали виборних від Запорізького Війська. Останні мали викласти ханові скарги підданих царської величності, українських жителів і запорізьких козаків, котрі, ходячи на звірині й рибні лови нижче

Кримський ханат на мапі 1707 року.
Ліворуч також є Україна, а праворуч — Московія. Мапа Пітера Ван дер Аа

містечка Кизикермена, зазнають там, всупереч мирному договорові й шерті колишнього хана Мурат-Гірея з Москвою, великих кривд від татар; татари не раз громили курені таких промислових людей, грабували майно й брали в полон самих козаків.

Кримський хан Селім-Гірей, мабуть, іще не знав про мирний трактат, укладений між Польщею і Росією; а якщо й знав, то не був до кінця певний. У кожному разі, отримавши скаргу від російських царів, хан послав до Москви свого гінця Мубарекшу-мурзу Селеша з великим листом до царів. Ханський гонець виїхав з Бахчисарая наприкінці квітня, у травні прибув у Севськ, 3 липня 1686 року потрапив на прийом до царів. У ханському листі було сказано, що на скаргу великих государів щодо утисків і кривд українським і запорізьким промисловим людям Селім-Гірей відшукав і проглянув список шерті колишнього хана Мурат-Гірея, і в тому списку знайшов статтю, стосовно лише торгових людей, котрі приходитимуть у сам Крим чи в інші країни через Крим для торговельних справ. Про таких людей сказано: кривд їм не чинити, мита з них не брати, товарів у них даремно не відбирати. А щодо козаків, які ходять для риболовлі, звіриних промислів і купівлі солі на пониззя Дніпра, про те, щоб з них ніякого мита не брати, у тій шертній грамоті не написано нічого. Але хан «для примноження братерської любові й дружби» дав «міцну заборону» всім кизикерменцям і власним підданим брати з тих козаків, котрі сухим і водним шляхом ходять по здобич зовсім не війною і не по-зłodійськи, якесь мито і завдавати їм кривди. А щодо розгрому козацьких куренів, викрадання тварин і полонення самих козаків, то після пильних розпитувань кизикерменців і ханських підданих татар виявилось, що таких кривд нікому не було завдано і що жоден із запорізьких козаків не був полонений. Навпаки, в усьому Криму відомо, що царські піддані, калмики й донські козаки, не раз підбігали під Крим і немало в ньому завдали лиха: пастухів татарських у степах розганяли, стада коней у них відбивали, по різних дорогах крали й навіть побили й погромили одного кримського посланця, котрий з багатьма людьми повертався від султанової величності. Отож, татари «заради дружби між кримським ханом і московськими царями ту козацьку дурість зносять і ні в чому їм не суперечать». А ще раніше донські козаки захопили під Черкаським містечком Абду-агу й тепер «тримають і мучать його в себе, аби він пообіцяв за себе викуп великий». А в кримських шертях написано — бути ханові другом царському другові й бути

Йому недругом царському недругові, так само чинити й царям, бо хто царям друг, той і ханові друг, а хто ханові недруг, той і царям недруг, і цю постанову слід вірно обом сторонам виконувати й гідно один одному супроти кожного неприятеля допомагати. Тепер, коли кримські війська підуть супроти поляків, спільних ворогів як для росіян, так і для татар, то й царям слід з найближчих українних або черкаських міст послати козаків для війни проти спільного ворога. А що ж до прохання государів — дозволити запорожцям, згідно з грамотою султанової величності, вільно ходити по сіль до озер поблизу Дніпра, не брати з них мита й не чинити ніяких кривд, — то царським величностям слід прислати ханській величності список з тієї затвердженої султанової грамоти, й коли надійде пора збирання солі, то хан заради вічної дружби й любові буде дбати про те, щоб козакам вільно було сіль на озерах брати¹.

Коли ханський гонець ще був у Москві, там отримали звістку про те, що в турецькому місті Очакові затримали московського піддячого Микиту Алексеєва й гетьманського посланця Івана Лисицю, а під місто Керенськ² і під інші українні міста царської величності прийшов Мамут-султан з татарськими військовими людьми, щоб здобути правдиве свідчення про укладений російськими царями мир з польським королем і щоб підмовляти татар, підданих царської величності. Ханський гонець, якому вчинили допит щодо цього, відповів так, що напад той, вочевидь, вчинила купка свавільних людей, як чинять такі самі напади донські й запорізькі козаки на татар, і хоч хан багаторазово писав про те государям у Москву, але розшук і розправу тим людям і досі не вчинили. На це ханському гінцеві заперечили, що запорожцям і донцям послано наказ не чинити з ханськими підданими ніяких сварок і зачіпок, а нині з боку ханської величності мирні договори явно порушуються тим, що до підданих царської величності, татар, посилають знадливі листи. Ханський мурза, з огляду на таку справу, визнав за ліпше, аби його відпустили з якимось посланцем з Москви у Крим; він ручався, що того посланця, який доправить його в Крим, неушкодженим повернуть до Запороз. Але на це гінцеві оголосили царський наказ, що доки в Москву не повернуть піддячого Алексеєва й посланця Лисицю, доти й він

¹ Архів Міністерства закордонних справ (далі МЗС), кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 11.

² Повітове місто теперішньої Пензенської губ.

залишатиметься у Москві. Мурзі радили так і написати в Крим і додати, що в Москві і йому самому, і всім його людям видають «з усіляким вдоволенням супроти попереднього» царське жалування. На це ханський гонець відповів, що не писатиме ханові про звільнення царського піддядчого й гетьманського посланця, оскільки хан робить те, що сам захоче, а не те, що скаже йому якийсь мурза; тому гонець вважає, що тримати його, мурзу, у Москві немає ніякого сенсу; приїхав він до великих государів з приязною конституцією, приязно його й слід відпустити з Москви¹.

Залишивши в себе ханського гінця, царі написали грамоту про це самому ханові й відіслали її спершу в Запоріжжя до воєводи Григорія Косагова й кошового Федора Іваники, наказавши доправити її у Крим з надійним козаком. Воєвода й кошовий, спільно порадившись, вибрали для цього запорізького козака Кліма Шила й козака Сумського полку Богданова, які відвезли царську грамоту до кизикерменського бея, і бей відправив її до хана безпосередньо в Крим.

У грамоті царі писали, що вони приймали в себе ханського гінця, виявили через нього ханській величності приязнь і любов, і вже готувалися відпустити його від себе, аж раптом довідалися про те, що царський піддядчий Алексеєв і гетьманський посланець Лисиця, які поверталися від султанської величності Магомета із звільненими руськими полоненими, затримані в турському місті Очакові з невідомих причин. Тому великі государі мусили затримати ханського гінця в себе; а коли ханська величність відпустить російських гінців, тоді без жодної затримки відішлють і кримського гінця².

Обмінюючись приязними грамотами з Кримом, московський уряд не обмежувався цим і водночас уживав своїх заходів для боротьби з бусурманами. Зокрема, у травні в Січ надійшла царська грамота, в якій Запорізькому Військові наказувалося зібратись усіма силами й діяти «на перелазях» проти бусурманів, де ті звикли переправлятися через ріки й здійснювати набіги на українські міста³.

У той час, коли велося листування між Кримом і Москвою, польський король Ян Собеський з середини липня уже діяв у Галичині проти турків. На самому початку серпня він переправився через Прут

---

¹ Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 11.

² Там само, зв. 77, № 11.

³ Архів МЗС, малоросійські справи, 1686 р., зв. 69, № 15.

і звідти 10 дня написав запорожцям листа із запрошенням взяти участь у боротьбі проти спільних ворогів, бусурманів.

У цьому листі Ян Собеський, називаючи запорізьких козаків мужніми, войовничими, доблесними й хоробрими людьми, люб'язно вірними польському королю, сповіщав їх, що червня 21 дня він отримав від царських величностей з міста Москви листа з проханням повідомляти про всі свої воєнні дії проти бусурманів і на підставі цього вирішив сповістити про те й запорожців. Найперше король сповіщав, що він винищив біля Кам'янця багато хлібних припасів, а неподалік від міста залишив певну частину свого війська для попередження супротивницьких вилазок з нього. Далі він писав, що сам з головними силами рушив у супротивницьку землю й по дорозі наказав у вельми зручних місцях над річкою Прутом насипати три земляні окопи й у них розмістити сильний охоронний загін війська. Прийшовши у Волоський край, він зупинився за дві милі від Ясс і Цецори і там прийняв добровільну пропозицію волоського народу на підданство польській короні; молдавський господар, оскільки його син був заложником у турецького султана, хоч і відгукнувся листом до короля, але сам утік. Прийнявши молдавських депутатів, король вирушив до фортеці Цецори, звідки намірявся рушити негайно до Ясс, укріпити столицю Молдавського господарства, залишити в ній сильний охоронний загін війська, а тоді йти далі углиб країни, аби відшукати супротивницькі сили й узяти під свій захист усі християнські народи. Від спійманих бусурманських язиків і від доброзичливих людей король отримав звістки, що кримський калга-султан з великим військом пішов в Угорщину на з'єднання з турецьким візиром: там християнські

Ян III Собеський, Король Польщі,
великий князь Литви й України
(1689)

війська¹ так притиснули Буду², що вона хтозна чи вистоїть під їхнім натиском. Нуреддін-султан розташувався у Буджаку, а в самому Криму залишився тільки хан з військом. Але ворогів охопили страх і жах, що перелякана орда від Буджака й Білгорода наміряється йти до Дніпра й об'єднатися з кримським ханом. «Попереджаючи про те вірне наше військо, не сумніваємося, що напостигаючи ворога в Криму збройною рукою, ви вже досі скористалися з такого хорошого й бажаного випадку для вічної слави їх царської величності, найлюб'язніших братів наших, а також прославлення віри християнської, на радість усіх пра-

Станіслав Щука (1735—1740)

вовірних і на вічне посоромлення бусурманів. А якби хан став переправлятися через Дніпро, і ви б його, чого, зрештою, не сподіваюся, не могли втримати на переправі, то просимо вас, хоч би з частиною війська, пробившись крізь неприятеля, до нас прибути»³.

Коронний регент Станіслав Щука, відсилаючи королівського листа запорізьким козакам, висловив бажання, щоб його доправили також донцям та «іншим, кого стосуватиметься»⁴.

Для зносин короля з Україною й Запоріжжям був тоді встановлений поштовий пункт у ілій Церкві. Звідти посилали гінців до Києва, у міста Лівобережної України й у Запоріжжя. Здобуті новини знову привозили в Білу Церкву і звідти доправляли в Дубно, Львів і Заслав⁵.

¹ Польському королеві у війні з турками допомагали Австрія і Венеція.

² Йдеться про місто Будапешт.

³ *Величко С. Летопись*. — К., 1851. — Т. 2. — С. 597.

⁴ Там само.

⁵ *Архів Варшавської казенної палати*, від. 3, кн. 7. — Арк. 120, 123.

Запорозьці, отримавши королівського листа і знявши з нього автентичну копію, залишили останню у себе, а оригінал відіслали гетьманові Івану Самойловичу, сповістивши гетьмана і про те, що з огляду на прохання короля вони послали до нього «доброго кінного товариства 2700 чоловік»¹.

Але дії польського короля не мали жодних поважних наслідків ні для нього самого, ні для його ворогів: зайнявши столицю Молдавії Ясси, він, було, вирушив звідти в Бужак, але тут зустрів ханського сина зі значними татарськими силами; татари, скориставшись з літньої засуhi, підпалили в степу траву й тим зупинили подальше просування короля². Тоді король, не отримавши вчасно підтримки ні від Австрії, ні від Росії, припинив на час війну і з огляду на зиму повернувся до польських кордонів. У Пилипів піст він відпустив від себе в Січ запорізьких козаків, давши кожному по 10 битих талярів «за їхню дуже вигідну для себе військову службу» і з ними ж передав листа з подякою усьому Запорізькому Військові за відрядження кінного загону, прохаючи й надалі не оминати його своєю увагою у боротьбі поляків проти бусурманів³.

Дії запорізьких козаків проти бусурманів не могли закінчитися лише походом на Молдавію, і запорозьців чекало попереду ще багато воєн проти їхніх споконвічних ворогів.

Гетьман Іван Самойлович.
Портрет із монографії
Альфреда Єнсена

Дії запорізьких козаків проти бусурманів не могли закінчитися лише походом на Молдавію, і запорозьців чекало попереду ще багато воєн проти їхніх споконвічних ворогів

¹ Величко С. Летопись. — Т. 2. — С. 602.

² Шмидт Г. История польского народа. — СПб, 1866. — Т. 3. — С. 86.

³ Величко С. Летопись. — Т. 2. — С. 602.

Для допомоги запорізьким козакам у їхній поважній боротьбі Москва послала до них кінних і піших ратних людей під начальством генерала й воєводи Григорія Івановича Косагова. Посилаючи воєводу до запорожців, царі Іоанн і Петро з царівною Софією Олексіївною писали кошовому отаманові Федору Іваниці, щоб він, об'єднавшись з московськими ратними людьми, ішов під кизикерменські місця і на переправи Дніпра, де татари зазвичай переправляються через ріку, і там чинив воєнний пошук і промисел, наскільки Бог всемогутній дозволить¹. Місцем для стоянки Косагова з ратними людьми визначили Кам'яний Затон².

Але запорожці не виконали цього царського наказу.

На самому початку вересня воєвода Григорій Косагов, який на той час стояв зі своїми людьми в Кам'яному Затоні, доповідав царям, що, вирушивши у Запоріжжя для спільних з козаками дій проти бусурманів, він багаторазово розмовляв про це з кошовим отаманом і щоразу отримував від нього таку відповідь, що без допомоги з боку гетьмана запорожці не можуть воювати з Кримом: на річці Каланчаку, за дві милі від Перекопа, стоїть з численними ордами сам кримський хан, а в Кизикермені, Тавані й інших турецьких містечках турки й татари «з великою обережністю живуть». Сили в самому Запоріжжі тепер невеликі: одні козаки розійшлися по припаси в міста, інші пішли до польського короля, а чоловік зо 300 пропало під містечком Кизикерменом. Через таку малолюдність у кримські місця й під турецькі міста небезпечно вирушати, аби й решту людей не втратити, — для такого походу необхідна допомога з інших місць. Про таку допомогу запорожці вже не раз писали до гетьмана обох берегів Дніпра й не отримали від нього нічого. А самим ратним людям без запорожців у кримські й турецькі місця ходити і язика здобути не можна, бо в полку немає таких вождів, котрі б добре знали поле й усі кримські місця. Тому ні з Коша, ні з полку в Крим і «по се число» не послали нікого, хоч воєвода безупинно й казав, і писав про те кошовому отаманові. Але кошовий твердив одне: без додаткових ратних людей кримської війни не розпочне, і якщо гетьман Самойлович не пришле в Січ ратних людей, то запорожці у Крим не підуть, а лише охороня-

---

¹ Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 15.

² Архів МЗС, малоросійські справи 1686 р., зв. 60, 10 груд.

тимуть свій Кіш¹. Крім усього того, запорожці вказували їм і на брак човнів, як на причину, через яку вони не зважилися починати війну проти бусурманів².

Отримавши від Косагова таку звістку, царі вересня 19 дня послали кошовому Іваниці й усьому поспільству при ньому новий наказ, щоб козаки, скориставшись зі сприятливих часів, виступали походом на турецькі міста.

«Нам, великим государям, нашій царській величності, стало відомо, що численні кримські орди з султанами з Криму пішли на війну в Угорську землю проти римського цезаря і проти королівської величності польської, а в Криму зостався хан з небагатьма людьми. За тими відомостями в нинішній час вам, кошовому отаману, над неприятелями воїнський промисел чинити, і вам би, кошовому отаману й усьому поспільству, про те відати слід, і за радою з генералом і воєводою, зібравшись усім низовим Запорізьким Військом, чинити над турецькими й кримськими місцями й на перелазах, де звикли кримські війська переправлятися через Дніпро, воїнський промисел. А що за тим у воїнському промислі за нашим царської величності указом учините, нам, великим государям, писати»³.

Тим часом, вересня 2 дня, з Кизикермена повернувся у Січ запорізький козак Клим Шило з товаришем Дмитром Богдановим і привіз із собою ханського листа, який доправив з Бахчисарая у Кизикермен якийсь мурза зашитим у червону тафту. Разом з листом Шило приніс воєводі звістку, що хан вийшов з Криму і став на річці Каланчаку, на Очаківському й Кизикерменському шляхах, за дві милі від Перекопа і за дванадцять миль від Січі й Кам'яного Затона. Косагов дав Шилу трьох нових товаришів і звелів йому негайно відвезти ханського листа в Москву.

¹ Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 15. Літописець Рігельман щодо цього зазначає, що запорожці, користуючись зручною нагодою, не захотіли бути підданими московських царів і бажали залишитися вільними людьми. Тоді московський уряд, передбачаючи від цього для себе найгірші наслідки, послав у Січ значну грошову суму «і на інші думки навів козаків: запорожці, отримавши подарунки, пообіцяли вірно государям служити і збройною рукою за них на татар і турків іти» (Летописное повествование. — М., 1847. — Т. 2. — С. 190).

² Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 165.

³ Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1686 р., зв. 2, № 25.

З доправленого ханського листа в Москві довідалися, що кримський хан уже отримав правдиву звістку про мир, укладений між Польщею і Росією, й про укладений між польським королем і московськими царями союз для боротьби проти Туреччини й Криму. Називаючи себе великим государем, найсвітлішим, найславнішим, найвеличнішим і найшановнішим, володарем престолу великої орди й великого кримського юрту, кипчацького степу незліченних татар, ногайців тацьких і тевкецьких, черкесів, котрі живуть між горами, Селім-Гірею докоряв московським царям за союз із ворогами Туреччини й Криму, за затримання у Москві кримського гінця мурзи Селеша, за навмисне прогаяння терміну обміну полоненими, що усталився з давніх часів, і за намір іти війною під Кримський півострів і під турецьке місто Азов: «Богові відомо, що порушення (миру) не з нашого боку; бажаємо від Бога, хто сей мир порушив, нехай скарає його Бог; ми дуже дбали, аби в обох державах не було зачіпок і війни, а ви з нашим неприятелем, з польським королем договір, вічний мир і союз учинили з тим, щоб друзові їхньому другом, а недругом їхньому недругові бути»¹.

Російські царі, не приховуючи більше свого ставлення до польського короля, вважали за потрібне діяти щодо хана словом

новішим, володарем престолу великої орди й великого кримського юрту, кипчацького степу незліченних татар, ногайців тацьких і тевкецьких, черкесів, котрі живуть між горами, Селім-Гірею докоряв московським царям за союз із ворогами Туреччини й Криму, за затримання у Москві кримського гінця мурзи Селеша, за навмисне прогаяння терміну обміну полоненими, що усталився з давніх часів, і за намір іти війною під Кримський півострів і під турецьке місто Азов: «Богові відомо, що порушення (миру) не з нашого боку; бажаємо від Бога, хто сей мир порушив, нехай скарає його Бог; ми дуже дбали, аби в обох державах не було зачіпок і війни, а ви з нашим неприятелем, з польським королем договір, вічний мир і союз учинили з тим, щоб друзові їхньому другом, а недругом їхньому недругові бути»¹.

Російські царі, не приховуючи більше свого ставлення до польського короля, вважали за потрібне поки що діяти щодо хана словом і з цим написали нову грамоту в Крим. Повторивши у своїй новій грамоті попередні докази того, що порушення мирних договорів сталося не з російського, а з кримського боку, і зауважуючи, що про це писали і Мурат-Гірею, і Хаджі-Гірею, й самому Селім-Гірею, великі государі заявляли останньому, що коли він бажає бути з ними в мирі, то має суворо заборонити татарам чинити набіги під українні російські міста, негайно припинити війну з польським королем, постаратися схилити султанову величність до царської і королівської дружби й домогтися у падишаха, щоб усе завойоване турками в Польщі повернули польському королеві. Окрім того, хан має негайно відпустити з Очакова в Переволочну царського гінця Микиту Алексеєва і гетьманського посланця Івана Лицицу, куди вже давно відпустили й мурзу Селеша.

---

¹ Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 15.

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....3

РОЗДІЛ 1 4

Участь запорізьких козаків у поході польського короля Яна Собеського на Молдавію. — Зносини московських царів з кримським ханом через запорожців. — Розпорядження московських царів запорізькому війську про спільні дії з воєводою Григорієм Косаговим проти турецьких містечок. — Суперечка запорожців з гетьманом Іваном Самойловичем і невдоволення московських царів щодо цього. — Грамота царів кошовому отаману Федору Іваниці із забороною зноситися з жителями турецьких містечок і з наказом підписуватися «підданими царської величності». — Участь запорожців у першому поході росіян на Крим. — Дії запорожців на пониззі Дніпра проти бусурманів під проводом кошового отамана Филона Лихопоя. — Повернення російсько-козацьких військ з кримського походу до ріки Самари. — Позбавлення Самойловича гетьманського уряду. — Намір російського уряду збудувати укріплені міста на ріках Орелі й Самарі.

РОЗДІЛ 2 34

Обрання Мазепи гетьманом України й зобов'язання його перед московськими государями щодо запорізьких козаків. — Царська грамота запорожцям про скинення Самойловича й обрання гетьманом Мазепи. — Посольство запорізького війська до Москви козака Матвія Ватаги з упійманим татарським язиком. — Лист коша до гетьмана Мазепи з привітанням і з побажанням багатолітнього правління Україною. — Ворожі кримським татарам дії запорожців, захоплення ними татарських язиків і відіслання їх з особливими посланцями до Москви. — Перебування запорізьких посланців у Москві й повернення їх з Москви у Січ. — Листування кошового отамана Григорія Сагайдачного з гетьманом Мазепою

щодо обіцяної запорізькому війську допомоги проти мусульман, а також щодо повернення війську перевозу в Переволочній на Дніпрі й надіслання жалування військові запорізьких козаків.

РОЗДІЛ 3 51

Царський указ про спорудження на ріці Самарі Новобогородицької фортеці. — Протест щодо цього запорізьких козаків. — Лист запорожців гетьманові Івану Мазепі в Батурин і дворянину Семенові Москалю на острів Кодак. — Запорожці просять царів не будувати на запорізькій землі міст і відповідь царів на це прохання. — Будівництво міст Новобогородицька й Ново-сергієвська. — Нагорода Мазепі й українській генеральній старшині за будівництво фортець. — Царське жалування запорожцям і подяка за це війська. — Посольство кизикерменського бея до запорізьких козаків і неспокій щодо цього в Запоріжжі. — Розмир запорожців з татарами і їхні походи на низ до турецьких містечок.

РОЗДІЛ 4 78

Другий похід російсько-козацьких військ на Крим. — Просуванн'я російсько-козацьких військ до Перекопу й повернення назад через річку Білозерку до ріки Самари. — Бунт ченців Самарсько-Миколаївського монастиря і придушення його російськими військами. — Спорудження росіянами нової фортеці вище вільного броду на ріці Самарі. — Посольство кримського хана до запорізьких козаків з мирними пропозиціями. — Вихід князя Голіцина із Запоріжжя й відповідь запорожців кримському ханові. — Невдоволення гетьмана Мазепи зносинами запорожців з ханом. — Зносини запорізьких козаків з польським королем. — Хвилювання й пошесть у Запоріжжі. — Встановлення дружніх стосунків гетьмана Мазепи із запорізькими козаками. — Приготування запорожців до боротьби з бусурманами.

РОЗДІЛ 5 112

Поява у Запоріжжі Петрика і його плани звільнення України і Запоріжжя від московського ярма. — Лист гетьмана Мазепи запорізькому товариству щодо втечі у Січ Петрика. — Хвилювання у Запоріжжі через втечу туди з Гетьманщини козаків і посполитих

людей, які ненавиділи Мазепу. — Приїзд царського посла у Січ з жалуванням і невдоволення запорізьких козаків Москвою. — Хвилювання у Січі щодо відрядження гетьманського посланця у Крим. — Страта козака Матвіївця кошовим отаманом Гусаком і нарікання на нього товариства за те. — Поїздка Петрика в Кизикермен і з Кизикермена в Крим. — Лист Петрика запорізькому військові. — Угода Петрика з кримським ханом, повідомлення про це запорожців і розкол їх на два табори. — Проголошення Петрика гетьманом України, виступ татар з Криму до Кам'яного Затона і побачення їх із запорожцями. — Ставлення кошового отамана Гусака до Петрика і настроїв козацької маси у Запоріжжі.

РОЗДІЛ 6 142

Гетьман Мазепа відряджає у Січ посланця Горбаченка. — Таємна розмова Горбаченка з кошовим Гусаком і повідомлення про це гетьмана в Москву. — Приїзд Петрика в кам'яний затон, його побачення з кошовим Гусаком. — Рада в Запорізькій Січі щодо пропозиції Петрика й ухильна відповідь з цього приводу кошового Гусака — універсал гетьмана Мазепи до українських козаків про задуми зрадника Петрика. — Обмін посланцями гетьмана Мазепи й кошового Гусака щодо задумів Петрика. — Перший похід Петрика в Україну і його швидке повернення назад. — Питання про оренди в Україні і втручання у цю справу запорізьких козаків. — Другий похід Петрика в Україну і його ганебний відступ.

РОЗДІЛ 7 170

Приїзд гетьманського посланця Трошинського в Січ і нарікання запорожців на Мазепу. — Вибачення, надіслані щодо цього гетьманові кошовим Кузьменком. — Відписка гетьмана у Москву й відповідь царів на відписку гетьмана. — Зносини мусульман із запорожцями. — Надіслання у Січ царського жалування і обіцянка запорожців вірно служити царям. — Прохання запорожців до гетьмана про початок війни проти бусурманів. — Вибори кошового Рубана, перемир'я з Кримом і листування про це з гетьманом і з Москвою. — Хвилювання у Запоріжжі внаслідок приїзду туди гетьманського посланця Книша й товмача Волошанина. — Розмова гетьмана з військом низових козаків. —

Прохання патріарха Адріана до запорожців про визволення з татарського полону боярських дітей Шишигіних. — Добре ставлення запорожців до гетьмана. — Новий заклик Петрика до запорожців, і їхня відмова Петрику. — Подвиги запорожців супроти татар і похвала їм від патріарха Адріана. — Семен Палій і запорожці.

РОЗДІЛ 8 210

Перший похід Петра і на Азов. — Вісті, здобуті запорожцями про становище в Криму. — Вісті від упійманих у степу татарських язиків. — Розгром татарського загону Іваном Гусаком. — Просування російсько-козацької армії степом під керівництвом боярина Шереметєва, гетьмана Мазепи й запорізької флотилії Дніпром під проводом кошового отамана Максима Самійленка. — Здобуття запорожцями турецької фортеці Тавані. — Повернення запорожців у Січ з кошовим Самійленком. — Поведінка 600 козаків, залишених у Тавані. — Становище полонених мусульман у Запорізькій Січі. — Похід кошового отамана Гусака до Очакова. — Подяка запорізькому військові від гетьмана Мазепи й видача козакам царського жалування. — Помста татар і їхній напад на Україну. — Героїчний подвиг запорожців під Говтвою і загибель Петрика. — Лист гетьмана Мазепи запорізькому військові з подякою за успішні дії проти татар і з повідомленням про надіслання військові царського жалування.

РОЗДІЛ 9 225

Другий похід Петра під турецьке місто Азов. — Гетьман пропонує царю Петрові спорудити флот для походу суднами. — Вихід у Чорне море отамана Чалого й ватаги запорізьких козаків. — Приїзд у Січ гетьманського посланця з пропозицією іти в похід проти бусурманів. — Скарга запорожців на брак суден і на грабунки з боку бусурманів. — Донесення про це цареві Петру. — Лист запорізьких козаків гетьманові про надіслання хлібних припасів з огляду на майбутню війну з бусурманами і відповідь на це гетьмана козакам. — Похід гетьмана Мазепи з князем Долгоруким з українських міст униз Дніпром і відомості, отримані ними про дії бусурманів. — Подвиги запорожців проти бусурманів до прибуття

російсько-козацьких військ. — Ватаг Чалий і кошовий Мороз біля берегів Криму, на Чорному морі й у лимані Дніпра. — Трагічна загибель Чалого й мужні подвиги Мороза. — Поїздка запорізьких здобичників до Москви. — Заборона гетьманові пропускати велику кількість запорізьких посланців до Москви.

РОЗДІЛ 10..... 240

Приготування запорізьких козаків до нового походу проти турків і татар. — Українські полковники готують морські човни для походу водою. — Довідка Мазепи про висоту води на порогах Дніпра й донесення про те полковнику Кармазину. — Просування гетьмана Мазепи й князя Долгорукого 1697 року вниз Дніпром до турецьких міст. — Переправа російсько-козацьких військ через пороги Дніпра. — Зустріч Мазепи й Долгорукого запорожцями біля Чортомлицької січі. — Прибуття воєначальників до турецьких містечок і укріплення росіянами містечка Тавані. — Повернення воєначальників і передача ними охорони фортеці загонові московських військ і запорізьких козаків. — Повернення запорожців у січ попри наказ гетьмана залишатись на низу Дніпра. — Відрядження Мазепою і Долгоруким великого загону військ у Тавань і виступ запорожців на допомогу тому загонові. — Дії запорожців біля Тавані й нагорода гетьманові від царя.

РОЗДІЛ 11..... 264

Нові приготування гетьмана Мазепи й воєводи Долгорукого до походу під Тавань. — Звернення запорожців до царя з проханням про грошову нагороду. — Розвідка гетьмана про стан справ у бусурманів. — Брак човнів у запорожців і їхні клопотання про будівництво морської флотилії. — Відрядження Мазепою ватаги козаків для розвідки про наміри бусурманів. — Надіслання гетьманом у Січ хлібних припасів і військових клейнодів. — Похід Мазепи й Долгорукого з військами степом до таванського містечка. — Похід кошового отамана Яковенка вниз Дніпром. — Відступ російсько-козацьких військ від таванського містечка. — Мир Росії з Туреччиною у Карловицях 1699 року. — Розбрат між запорожцями, сердюцькими козаками й великоросійськими ратниками в Тавані і скарги щодо цього коша гетьманові й царю. —

Відрядження царського посла в Січ. — Чоломбитна запорожців цареві щодо позбавлення їх вольностей на ріці Самарі. — Тридцятилітній мир Росії з Туреччиною 1700 року.

РОЗДІЛ 12..... 296

Участь запорізьких козаків у Великій Північній війні. — Похід запорожців у Псковський край і невдоволення ними гетьмана Мазепи. — Дії запорожців під Биховом. — Напад запорожців на селітрових людей біля ріки Самари. — Зносини запорожців з кримським ханом і пограбування ними турецьких купців. — Заходи Москви для приборкання запорожців. — Кошовий отаман Костянтин Гордієнко. — Зносини запорожців з кримським ханом. — Відповідь, отримана ними від хана, й каяття перед російським царем. — Відіслання царського жалування запорізьким козакам. — Нове заворушення у Запоріжжі з приводу будівництва росіянами містечка в урочищі Кам'яний Затон. — Напад запорожців на царську скарбницю й відрядження щодо цього в Січ Курбатова, стольника Протасьєва й піддячого Павлова. — Безчинства запорізьких козаків на проїжджих шляхах біля Бугу, Дністра, Ягорлика й Кам'яного Затону. — Плани щодо запорожців турецького султана і крайнє невдоволення ними з боку гетьмана Мазепи.

РОЗДІЛ 13..... 328

Проект гетьмана Мазепи про викорінення хитань серед запорожців. — Ненависть Мазепи до кошового отамана Гордієнка, і його намагання позбавити Гордієнка отаманської булави. — Новий кошовий отаман Герасим Криси. — Заходи Герасима Криси щодо викорінення розбою степових ватажних отаманів. — Обурення запорожців самарськими селітровиками. — Заходи гетьмана Мазепи щодо втихомирення запорізьких свавільців. — Скарги запорожців, учасників походу під ладогу, графу Федорові Головіну. — Скарга запорожців, котрі були на роботі в гирлі Неви, у Запорізьку Січ. — Заворушення щодо цього в усьому Запоріжжі та в Україні. — Обрання кошовим Костянтина Гордієнка. Незгода запорізького війська з гетьманом Мазепою щодо розмежування кордону між Росією і Туреччиною. — Ненависть Гордієнка

до російських ратних людей. — Грамоти царя Петра Олексійовича до запорожців щодо його війни зі шведами. — Поява у Запоріжжі донського козака Булавіна. — Задуми Мазепи проти царя.

РОЗДІЛ 14..... 374

Звернення царя Петра Олексійовича до запорожців після зради Мазепи. — Вибори нового гетьмана Скоропадського й повідомлення про це кошового Гордієнка царем Петром. — Звернення Мазепи до кошового Гордієнка. — Відрядження царських посланців до запорожців з грошима й милостивими обіцянками. — Вимоги царя до запорожців. — Просування запорожців до Переволочної і з'єднання їх з полковником Нестулієм. — Рада в Переволочній. — Розгром запорожцями царських загонів у Кобеляках і Царичанці й просування їх до Диканьки. — Бенкет у Мазепи і просування запорожців до Будищ. — Умови договору між запорожцями, Мазепою і Карлом XII. — Просування запорожців від міста Полтави до Сокілки. — Спостереження за запорожцями київського губернатора князя Голиціна. — Заходи царя для втримання за собою українського козацтва й охорони осіб, відданих російському урядові.

РОЗДІЛ 15..... 415

Стан справ у Запоріжжі після відходу до Мазепи кошового Гордієнка. — Зіткнення запорожців з московськими ратними людьми Кам'яного Затону. — Дії апостольців у Запорізькій Січі. — Рішення щодо прибуття апостольців наказного отамана Симонченка й січового війська. — Вибори властивого кошового Сорочинського. — Утворення партії запорожців у Січі проти московського царя й відрядження депутації у Крим з проханням про ханську протекцію. — Зіткнення кошового Гордієнка і шведського генерала Крузе з російським загоном біля Сокілки. — Останній наказ царя Петра про відрядження до Запорізької Січі загону російських військ під командою полковників Яковлева й Галагана. — Зруйнування росіянами Келеберди, Переволочної, двох Кодаків і Чортотлицької Січі. — Втеча запорожців у Крим. — Царський маніфест про причину погрому Січі. — Нагорода полковнику Галаганові від царя за його дії проти запорожців.

РОЗДІЛ 16..... 443

Облога королем Карлом XII, гетьманом Мазепою і кошовим Гордієнком міста Полтави. — Втеча Карла, Мазепи й запорожців з-під Полтави. — Скрутне становище шведів і козаків під час втечі. — Місце переправи шведів і козаків з лівого на правий берег Дніпра. — Втеча короля, гетьмана й кошового через Дикі Поля до ріки Бугу. — Обов'язки, покладені царем на гетьмана Скоропадського щодо запорожців. — Призначення радником гетьмана Скоропадського стольника Ізмайлова і наказ останньому щодо запорожців. — Звернення гетьмана Скоропадського до Запорізького Війська і відповідь кошового отамана Кириленка Скоропадському. — Скарга запорожців гетьманові Скоропадському на варварські вчинки щодо козаків полковника Галагана. — Доля запорожців, які втекли з Січі з отаманом Богушем і з Гордієнком. — Договір останніх з турецьким султаном і гетьманом Орликом у Бендерах.

РОЗДІЛ 17..... 478

Похід Орлика, Гордієнка і кримського хана Девлет-гірея в Україну і їхній невдалий напад на Новобогородицьку фортецю, Білу Церкву і Немирів — страта жителів вільного міста за зраду російському цареві. — Дії кошового Олистратенка і запорожців Фляка й Нестулія проти самарських містечок. — Спроби Орлика привернути до себе жителів українських міст і заходи царя для припинення всіляких зносин між українськими й запорізькими козаками. — Нещасливий похід царя Петра на ріку Прут і зруйнування царем, за умовами миру з Туреччиною, Кам'яного Затону й Новобогородицького містечка. — Поведінка запорожців при укладенні миру Росії з Туреччиною. — Зносини Гордієнка з гетьманом Скоропадським з метою перейти на бік російського царя. — Умови нового миру 1713 року між Росією і Туреччиною й суперечка щодо встановлення кордонів. — Напад запорожців на Царичанку й поява Орлика в українських містах. — Намір шведського короля й запорожців іти походом під місто Київ.

РОЗДІЛ 18..... 494

Становище запорожців під владою Криму. — Розчарування їх у шведському королеві й перші спроби попросити вибачення у російського государя. — Повернення окремих партій запорожців

у міста України. — Перша петиція всього Запорізького Війська государеві про помилування і про дозвіл оселитися на попередніх місцях. — Відповідь на це графа Головкина. — Нове прохання запорожців, послане через писаря Рогулю гетьманові Скоропадському. — Прохання самого гетьмана Скоропадського, послане до Петербурга, про дозвіл українцям їздити у Крим по сіль і про дозвіл запорізьким промисловцям на проїзд в міста України. — Відповідь государя про дозвіл українцям їздити у Крим і про заборону запорожцям проїзду в Україну. — Таємні порушення запорожцями царського указу і новий наказ про недопущення запорожців в Україну. — Нова петиція запорожців про помилування і нова відмова запорожцям з боку государя. — Листи Пилипа Орлика до Запорізького Війська із Швеції.

РОЗДІЛ 19..... 520

Ніштадтський мир Росії зі Швецією. — Від'їзд Пилипа Орлика зі Швеції у Францію і з Франції в Туреччину. — Знищення в Україні гетьманства і запровадження малоросійської колегії. — Намір турецького султана йти війною під українні російські міста і заходи щодо цього царя Петра. — Політика щодо запорожців за наступників Петра. — Повернення Україні гетьманства і прохання запорожців про дозвіл їм повернутись у межі Росії. — Самовільне повернення запорожців на Чортомлик. — Лист кримського хана запорожцям, повернення їх під протекцію хана й оселення при гирлі річки Кам'янки. — Свідчення козака Семена Безпалого, складене графові Борису Петровичу Шереметеву про стан війська запорізьких козаків у Кам'янській Січі, про кількість усього війська, про зайняті ним місця і про його промисли.

РОЗДІЛ 20..... 539

Тяжке становище запорізьких козаків під владою кримського хана. — Нові спроби запорожців домогтися прийняття у російське підданство. — Запорізька депутація до графа Воронцова з проханням про виклопотання вибачення Військові і відповідь на це прохання з Петербурга. — Смерть польського короля Августа II і звернення «станіславців» до кримського хана з проханням про залучення запорожців до боротьби з Росією. — Звернення запорожців до фельдмаршала Мініха з проханням про

виклопотання війську у російської імператриці вибачення. — Милостива імператорська грамота запорожцям 1733 року, серпня 31 дня. — Зайняття запорожцями урочища Базавлука і дипломатичні настанови від імператриці російським резидентам у Константинополі щодо запорожців. — Листування російського резидента Неплюєва з графом Вейсбахом щодо зайнятого запорожцями урочища. — Розмови російського перекладача Бакуніна з великим візиром Алі-пашею про те, кому належать місця, зайняті запорожцями.

РОЗДІЛ 21..... 560

Сподівання Пилипа Орлика підняти національно-український прапор для позбавлення від московського ярма України. — Листи Орлика щодо цього до Запорізького Війська. — Відповідь запорожців Пилипові Орлику й хану Каплан-Прею і відіслання орликових і ханських листів до графа Вейсбаха. — Відповідь графа фон Вейсбаха з обіцянкою захисту від татар і турків. — Пам'ятна записка кошового Малашевича про те, де й скільки часу сиділи запорожці кошем за час їхнього життя під протекцією Криму. — Суперечка Росії й Туреччини за урочище Базавлук, де запорожці сіли своїм новим кошем. — Приїзд турецької комісії для вирішення спірного питання. — Присяга Запорізького Війська на вірність російському престолові. — Приїзд російського й турецького послів у Січ і різна зустріч, влаштована одному й іншому. — Кількість усього Запорізького Війська, прийнятого у підданство російської імператриці.

ПОПРАВКИ Й ДОПОВНЕННЯ ДО ДРУГОГО ТОМУ
«ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ» 587

ПЕРЕКАЗИ ПРО КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА, ЗАПИСАНІ
ПІД ЧАС ПОЇЗДКИ ПО ЗАПОРІЖЖЮ ВЛІТКУ 1896 року 593